

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В ІНСТИТУТІ ПРЕДСТАВНИЦТВА

В. В. Цюра

доцент кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук

Дослідження окремих інститутів права завжди пов'язане не лише з визначенням меж їх правового регулювання, а й з необхідністю виділення функцій, які такий інститут виконує, принципів, на яких він базується. Не є винятком і цивільно-правовий інститут представництва, який на сьогодні виступає базисом для регулювання представництва не лише в цивільному праві, але й в інших галузях права. Поряд зі специфічними, притаманними саме йому принципами фудуціарності, юридичного заміщення та ін., він віддзеркалює й низку загальноправових та галузевих – цивільно-правових принципів, які, трансформуючись у нормах про представництво, набувають специфічного змісту.

Дослідження принципів чи загальних засад цивільного права та законодавства загалом не є новим.

Багато відомих вітчизняних вчених уже розглядали ці питання у своїх працях. Серед них А. С. Довгерт, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко та ін. Разом з тим дослідження реалізації зазначених видів принципів в інституті представництва досі не проводилось. Тому метою цієї статті є саме вивчення особливостей змісту загальноправових та галузевих – цивільно-правових принципів при реалізації норм про представництво.

Загальновідомо, що принципи права – об'єктивно обумовлені характером суспільних відносин засади, на яких базується певна система права. Це означає, що кожна система суспільних відносин регулюється не довільно, а відповідно до об'єктивних вимог, що відображуються в системі права і становлять її суть. Си-

стема права, її окрема галузь або інститут не можуть бути створені належним чином, якщо законодавець не керуватиметься певними принципами, на яких базуються такі норми. Принципи надають внутрішню узгодженість системі, галузі або інституту права внаслідок того, що формулювання всіх правових норм цієї системи, галузі або інституту права підпорядковане єдиним керівним ідеям [1, с. 234]. Принципами будь-якої галузі права, як і всієї його системи, є відправні засади, незаперечні вимоги, які висувуються до учасників суспільних відносин із метою збалансованого поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Інакше кажучи, це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і одночасно вектор, що визначає напрям його розвитку [2, с. 18].

Слід сказати, що принципи реалізації представництва визначають не лише його зміст як частини галузі цивільного права, а й напрями розвитку, тому питання дослідження поняття та системи принципів представництва, яке б ґрунтувалось на потребах сучасного суспільства та враховувало тенденції розвитку соціально-економічних відносин у нашій державі, є дуже актуальним.

Варто зауважити, що в основу правового регулювання відносин представництва покладено не лише принципи, які безпосередньо, враховуючи специфіку цього інституту, притаманні йому, а й загальні принципи права і принципи цивільного законодавства.

Вважаємо, що система принципів представництва має комплексний характер і полягає у виділенні трьох базових рівнів: 1 рівень – система загальноправових принципів, що прямо впливають на виникнення, зміну і припинення відносин представництва; 2 рівень – система загальних (галузевих) цивільно-правових принципів; 3 рівень – система спеціальних (інституційних) принципів представництва.

До загальноправових принципів, на яких базується представництво, варто віднести: принцип верховенства права; принцип поваги до прав людини; принцип гуманізму; принцип законності; принцип рівноправності громадян та ряд інших.

Принцип верховенства права розглядається як пріоритетність у суспільстві, насамперед, прав і свобод людини. Саме в культурі природних основних прав і свобод вбачається чи не весь зміст верховенства права. Принцип верховенства права характеризується як верховенство розуму та пов'язується з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, свобода, добро, гуманізм. Саме тому в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) най-

повніше втілилися ідеї верховенства права. У цьому відношенні серед багатьох його положень найціннішою є ст. 3 [3, с. 83-89].

Принцип поваги до прав людини полягає в тому, що людині з моменту її народження належать права, які не можуть бути вилучені, обмежені чи скасовані, а обов'язок держави полягає в їх гарантуванні та забезпеченні. Так, саме за допомогою представництва законодавець шляхом встановлення відповідних норм у ЦК України забезпечує реалізацію прав громадян незалежно від їхньої дієздатності.

Принцип гуманізму проявляється у гуманному ставленні та повазі до осіб, до їх честі та гідності, оскільки ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Особливо це стосується малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних і недієздатних осіб.

Зміст принципу законності полягає в обов'язковості дотримання норм чинного законодавства для всіх учасників відносин представництва, оскільки їх порушення тягне за собою негативні наслідки у вигляді недійсності правочину або ж притягнення винної особи до відповідальності.

Принцип рівноправності громадян також має велике значення. Він полягає у визнанні прав, свобод та обов'язків між усіма людьми рівною мірою. Незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак – усі рівні. Цей принцип закладений у представництво, оскільки допомагає забезпечити «баланс рівності» щодо здійснення прав громадян.

Щодо системи загальних (галузевих) цивільно-правових принципів, то вони передбачені у ст. 3 ЦК України і визначаються як «за-

гальні засади цивільного законодавства», якими є: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Погоджуємося з позицією О. Г. Комісарової, що, ймовірно, під словосполученням «основні засади» слід розуміти більш традиційний для вітчизняної юридичної літератури термін «правові принципи». Хоча ці засади вже не просто правова ідея, а «узагальнення нормативного рівня як результат проходження науково абстрагованих ідей через свідомість законодавця, що безпосередньо виявилось в матерії об'єктивного права» [4, с. 19].

Проаналізуємо ці загальноцивілістичні принципи більш детально в контексті відносин представництва. Так, неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя полягає в тому, що фізична особа вільно, на власний розсуд визначає свою поведінку у сфері свого приватного життя та можливість ознайомлення з ним інших осіб і має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя (ст. ст. 270, 271, 301 ЦК України). Цей принцип дуже важливий для представництва, ним забезпечується гарантія належної життєдіяльності учасників цивільних правовідносин і нерозголошення таємниць їхнього життя.

Невтручання в особисте життя фізичної особи полягає, насамперед, у забезпеченні кожному права на недоторканість сімейного життя, житла, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень. Адже, як правильно зазначає В. І. Бобрик, особисте

життя – це приватна сфера людської життєдіяльності, яка полягає в різноманітних відносинах, стосунках, явищах, подіях тощо, що не мають публічного значення, визначається і регулюється самою особою на основі соціальних умов, гарантується та охороняється правом від неправомірних втручань [5, с. 24]. З цього можна зробити висновок, що ні органи державної влади та місцевого самоврядування, ні будь-які інші фізичні особи не мають права втручатися в особисті (приватні) справи суб'єктів цивільного права.

Так, представник не має права самовільно та незаконно втручатись у життя особи, яку він представляє, та в життя сім'ї цієї особи, оскільки тоді, крім незабезпечення цього принципу, він порушує правила професійної етики, виходячи за межі своїх повноважень. Це, у свою чергу, може призвести до негативних наслідків для принципала, що неприпустимо, з огляду на те, що основною метою представництва є представлення інтересів фізичних осіб з метою забезпечення та захисту їхніх прав та інтересів. Безумовно, в першу чергу це стосується договірного представництва. Щодо представництва за законом, то тут є певні обмеження, враховуючи той факт, що виховання дітей неможливе без втручання батьків або осіб, які їх замінюють, в особисте життя дитини.

Принцип неприпустимості позбавлення права власності виражається в тому, що лише власнику належать права володіння, користування та розпорядження його особистим майном. Зазначені права він здійснює згідно з приписами закону за власною волею, незалежно від волі інших осіб. Держава не втручається у здійснення прав власників і забезпечує рівні умови їх здійснення. Отже, одним із проявів цього принципу є самостійне та вільне визначення

власником юридичної долі майна, що йому належить. За власним бажанням власник може припинити своє право власності на річ шляхом її знищення, відчуження на користь іншої особи за відплатним чи безвідплатним договором або відмови від права власності [6, с. 68-69]. Однак твердження щодо права володіння, користування та розпорядження лише власником майна не є абсолютними, оскільки ці правомочності можуть здійснюватись через представника, враховуючи те, що останній вчиняє відповідні юридично значимі дії за волею власника, виконує його вказівки. Інколи представник вчиняє відповідні дії поза волею принципала. Зокрема, це стосується недієздатних, малолітніх осіб, проте важливою умовою такого представництва є вчинення дій лише в інтересах і на користь таких осіб. Важливо також наголосити, що представники не набувають статусу суб'єктів права власності, а є лише суб'єктами здійснення права власності в інтересах власника.

Принцип свободи договору в цивільному праві означає можливість сторін на основі взаємного узгодженого волевиявлення вільно укладати договір, обирати його вид та спосіб укладення, а також визначати зміст такого договору [7].

Враховуючи специфіку відносин представництва, необхідно підкреслити, що цей принцип має важливе значення як для принципала та представника, так і для представника, і третіх осіб. Тобто тут необхідно враховувати роль цього принципу у внутрішніх і в зовнішніх правовідносинах представництва. Щодо внутрішніх, їх можна розглянути на прикладі договору доручення. Так, довіритель має право вільно, на власний розсуд обирати для себе особу, яка вчинятиме правочини та юридично значимі дії в його інтересах. У свою чергу, повірений також самостійно вирішує, чи погоджуватись на те,

щоб виконувати певні дії від імені іншої особи. Крім того, на підставі договору доручення довіритель особисто визначає повноваження повіреного, а останній при укладенні договору дає згоду на вчинення правочинів та інших юридичних дій у межах цих повноважень. Крім того, за бажанням сторін договір може укладатись як у письмовій, так і в усній формі. Проявом принципу свободи договору є також право сторін на односторонню відмову від договору.

Подібні умови стосуються і укладення договорів між представником та третіми особами, однак особливість цих правовідносин полягає в тому, що представник зобов'язаний звітувати про перебіг виконання доручення перед довірителем. Отже, у зовнішніх відносинах представництва при укладенні договору сторони самі визначають, укласти їм договір чи ні та з ким із партнерів вступати в договірні правовідносини. Крім того, вони самі обирають вид договору, що регулюватиме їхні відносини, та визначають його зміст (права й обов'язки кожної із сторін). Що ж до укладення договору, то існують певні обмеження стосовно обов'язковості письмової форми договору, а також його нотаріального посвідчення та державної реєстрації у чітко визначених законом випадках. У всіх інших випадках вони вільні у виборі форми укладення договору. Також у період дії договору сторони відповідно до закону мають право як змінити (повністю чи частково) зобов'язання, що з нього випливають, так і припинити дію договору, якщо інше не передбачено законом чи, власне, договором.

Принцип свободи підприємницької діяльності полягає у вільному виборі діяльності, використанні майна власника для підприємницької діяльності, самостійному плануванні програми діяльності та виборі постачальників і споживачів,

встановленні цін, вільному найманні працівників, вільному розпорядженні прибутком [3, с. 83-89]. Водночас підприємницька діяльність може здійснюватись і через представника та не потребує участі підприємців особисто. Єдиною важливою умовою, на наш погляд, тут є поінформованість принципала, оскільки ризику, що пов'язані з провадженням такої діяльності, несе сама особа, а не представник, тому він повинен звітувати про хід справ. Так, представник може підписувати господарські договори, отримувати товарно-матеріальні цінності, подавати документи та звіти до органів державної влади, здійснювати розпорядження поточним рахунком у банківських установах або бути присутнім на судових засіданнях у справах за його участю [8].

Принцип судового захисту цивільних прав та інтересів є ще одним важливим принципом цивільного права. Право особи на судовий захист передбачає, що кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону. У разі порушення цивільних прав і законних інтересів, фізичні та юридичні особи можуть належним чином реалізувати своє право на їх захист за допомогою представника, якщо з якихось об'єктивних причин не можуть реалізувати його самостійно (хвороба, юридична неграмотність тощо).

На жаль, громадяни не завжди знають всі свої права і як їх захистити. Це обумовлено, в першу чергу, тим, що існує велика кількість колізій у законодавстві, що призводить до його зміни, і, звичайно ж, це не забезпечує стабільності чинного законодавства та можливості реалізації права на захист без певної юридичної підготовки.

Саме тому це право, як правило, реалізується за допомогою представника.

Право на судовий захист реалізується шляхом відкриття провадження у справі, початком судового процесу, предметом якого є захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Доки процес не розпочато, не можна сказати, що конкретне право на захист реалізується в суді, оскільки право на судовий захист реалізується шляхом прийняття судом рішення певного змісту. Враховуючи те, що суд без пред'явлення позову самостійно не має права відкривати провадження у справі, виникнення цього обов'язку залежить від того, чи буде мати місце звернення до суду за захистом. І саме тоді буде порушено процес (на підставі звернення зацікавленої в судовому захисті особи або її представника).

Оскільки відносини представництва носять фідуціарний характер і будуються на довірі, то принцип справедливості, добросовісності та розумності учасників цивільних правовідносин відіграє неабияку роль. Він полягає в тому, що кожен зобов'язаний сумлінно здійснювати свої цивільні права і виконувати цивільні обов'язки, виявляти турботу про власні права й інтереси та права й інтереси інших учасників, передбачати можливість завдання своїми діями (бездіяльністю) шкоди правам та інтересам інших осіб. Причому і добросовісність, і розумність учасників цивільних правовідносин презюмується. Так, зокрема, ч. 5 ст. 12 ЦК України передбачає: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Таким чином, добросовісність слід розглядати як вірність виконанню своїх зобов'язань та повагу і довіру до контрагентів за зобов'язаннями, а розумність – як дії, які здійснила б у конкретній ситуації особа, яка має належний рівень інтелекту, знання та життєвий досвід. Справедливість – це здійснення своїх прав і виконання зобов'язань на законних та чесних підставах [3, с. 83-89]. Згадані принципи мають загальнообов'язковий характер, і тому їх дотримання та врахування при законотворенні та розгляді конкретних правових ситуацій – це обов'язкова вимога закону.

Підсумовуючи аналіз загальноправових та галузевих, цивільноправових принципів та особливостей їх змісту в контексті інституту представництва, слід відмітити, що вони складають базис правового регулювання та правозастосування. Саме змістом вказаних принципів визначаються сутність та базові засади механізму правового регулювання цивільноправових відносин і загальні підходи до врегулювання відносин представництва.

Потрібно відзначити, що ця стаття є лише першим кроком у розробці питань реалізації загальноправових та галузевих, цивільноправових принципів у контексті правового регулювання представницьких відносин. Перспективним напрямом подальших наукових розвідок є аналіз усіх загальноправових принципів права на предмет виявлення у їх змісті регулятивного потенціалу для відносин представництва. Також вартий уваги напрям дослідження, пов'язаний із застосуванням галузевих принципів представництва при вирішенні конкретних спорів на практиці, а також у питаннях субсидіарного застосування норм права. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
2. Голубева Н. Ю. Принципи цивільного права як методологічна основа цивільного права України [Текст] / Н. Ю. Голубева // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. – О., 2007. – Вип. 33. – 18 с.
3. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права [Текст] / А. С. Довгерт // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2. – С. 83-89.
4. Комиссарова Е. Г. Об основных началах гражданского законодательства [Текст] / Е. Г. Комиссарова // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 13-20.
5. Бобрик В. І. Цивільно-правова охорона особистого життя фізичних осіб [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / В. І. Бобрик ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 207 с.
6. Горяйнов А. М. Примусове припинення права власності [Текст] / А. М. Горяйнов // Судова апеляція. – № 3 (16). – 2009. – С. 67-72.
7. Євдокимов Д. Свобода договору та її обмеження в цивільному праві України / Д. Євдокимов // Юридичний журнал. – 2008. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2931>
8. Сибіга О. М. Договір комісії за Цивільним кодексом України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. М. Сибіга ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2009. – 198 с.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ
ПРИНЦИПІВ ПРАВА В ІНСТИТУТІ ПРЕДСТАВНИЦТВА

В. В. Цюра

У статті досліджуються рівні принципів, що застосовуються до врегулювання представницьких правовідносин. Здійснено аналіз праць учених-юристів різних періодів і на цій основі зроблено висновок про зміст загальноправових та галузевих принципів і їх реалізацію в контексті представництва.

Ключові слова: представник, довіритель, представницькі повноваження, представницькі відносини.

Стаття надійшла до редакції: 28.03.2018.